

महाराष्ट्र शासन

ग्रामविकास व जलसंधारण विभाग

शासन निर्णय, क्र. जलसं १०९२/अ. क्र. २५०/जल-३,
मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२, दिनांक ३० जानेवारी १९९२.बाबत:- (१) शासन निर्णय जलसंधारण विभाग, क्र. जलसं. १०९२/अ. क्र. १८२/जल-३, दिनांक ५ ऑगस्ट १९९२ व
दिनांक १४ सप्टेंबर १९९२.

(२) शासन निर्णय; मा. वि. व ज. सं. वि. क्र. एनएएएफ १०९२/अ. क्र. ६८/जल-१४, दिनांक ५ जानेवारी १९९४.

प्रस्तावना:-

राज्यातील बहुतांशी जेती पर्जन्याधारित आहे. या जेतीसाठी संरक्षित जलसिंचनाची साधने निर्माण करणे, जमिनीची प्रचंड प्रमाणात होणारी धूप पांघरिजे, तसेच पिण्याच्या पाण्याची सोय ग्राम पातळीवर उपलब्ध होण्यासाठी नियोजन करणे, या बहुउद्देशीय वर उल्लेखिलेच्या दिनांक ५ ऑगस्ट १९९२ च्या शासन निर्णयान्वये जलसंधारण कार्यक्रमासाठी ३ वर्षांपासून राज्यमध्ये राजविण्यात येत आहे.

भारत सरकारने स्वीकारलेल्या नवीन तांत्रिक निकषांनुसार राज्यातील १४८ गटांमध्ये अवधीन प्रवेश क्षेत्र विकास कार्यक्रम सन १९९५-९६ पासून राजविण्यात येत आहे. तसेच जवाहर रोजगार योजना, व्यापक जवाहर रोजगार योजना, आश्वीसित रोजगार योजना यांच्या माध्यमातून कमीत कमी ५० टक्के निधी पाणलोट विकास कार्यक्रमासाठी राखून ठेवून हा कार्यक्रम राजविण्यात यावा असे घोरण विधित्त करण्यात आलेले आहे. येथे सरकारच्या या नवीन धोरणामध्ये लोक सहभाग, पांघरजे व स्वयंसेवी संस्था यांच्या माध्यमातून पाणलोट विकास तसेच पत्रिक जमीन विकास कार्यक्रम राबवता असतो. धोरणात्मक निर्णय घेण्यात आलेला आहे. ग्राम पातळीवर उपलब्ध असणाऱ्या जलसंधारण सोय व पुरवठा अशी पीक रचना स्वीकारणे, पाण्याचा सर्वोत्तम वापर करणे, पिण्याच्या पाण्याच्या स्त्रोतांचे संवर्धन करणे व निर्माण झालेल्या साठमत्तेची देखभाल करणे, यासारख्या महत्वाच्या बाबी राज्यातील सर्वांसहित भूजल लक्षात घेऊन आग्रहाने घ्यावे व नवीन पारंपरिक विविधता करणे, ही काळाची गरज आहे. राज्यातील जलसंधारणाच्या कार्यक्रमाच्या स्वयंसेवी संस्थांमार्फत पाणलोट विकास कार्यक्रमाची संकल्पना समाविष्ट करण्यात येतून करावात आलेली होती. परंतु संपूर्ण जलसंधारण कार्यक्रमाचा लोक सहभागाच्या माध्यमातून राजविण्याची संकल्पना समाविष्ट करण्यात आली नव्हती. ही संकल्पना जलसंधारण कार्यक्रमाचा अंतर्भूत केल्यास, लोक सहभागाच्या माध्यमातून हा कार्यक्रम ग्राम पातळीवर प्रभावीकरण व कार्यक्षमतेच्या राबविला जाईल, असे वाटते.

तेव्हा ३ वर्षांत जलसंधारण कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीमध्ये जलसंधारण या संकल्पनेचा जादा महत्त्व देऊन, मुदतसंधारणाच्या प्रतिकेकडे पुढील भात्याचे दिवून येते. नाकासंधिग, डिमेंट बंधारे यांच्या वरीलच मुदतसंधारण, समपातळी, शर, बुश लागवड या बाबीकडे शिक्का प्रमाणात लक्ष देणे व त्यांची अंमलबजावणी करणे आवश्यक होते, त्या प्रमाणात लक्ष केंद्रित झालेले नाही, असे आढळून आले आहे.

याशिवाय जलसंधारणाची कामे करताना नाकासंधिग, गूनिपत बंधारे, गंभीरपण बंधारे यांसारखी बांधकामे करताना त्या जागा जलपुनर्धारणासाठी योग्य आहेत की नाहीत, ही बाब तांत्रिकदृष्ट्या तपासून घेण्याची आवश्यकता असताना सुद्धा या बाबीकडे योग्य त्या प्रमाणात लक्ष दिले गेलेले नाही, असेही आढळून आले आहे. उपग्राहारे मिळणारी जागासिंध, भुस्तर, भूगर्भीय रचना लक्षात घेऊन जागांची निवड केल्यास योग्यप्रकारे पुनर्धारण होईल, हे सर्वज्ञात आहे.

तेव्हा दोन वर्षांत पिण्याच्या पाण्याची समस्या असणाऱ्या गावातील पिण्याच्या पाण्याचे उच्च व उच्च करणाऱ्या पुढील जलसंधारणासाठी रजोत बळकटीकरणाला कार्यक्रम पारंपारिक तसेच अपारंपारिक तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून सातत्याने हाती घेण्यात आलेला आहे. या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीमधून शासनाच्या असे निष्कर्षात आलेले आहे की, ग्राम तलावाच्या माध्यमातून पूर्वी गावांना पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा होत होता व होत आहे. कालोत्तराने हे स्त्रोत विकामी झालेले आहेत व त्यांचे पुनरुज्जीवन करण्याची गरज आहे.

राज्यामध्ये पडीक जमिनीची व्याप्ती मोठ्या प्रमाणात आहे. या पडीक जमिनीचा विकास करून प्रादेशीय जलसंधारण, चारा, इमारत लाकूड उपलब्ध करून घ्यावे, तसेच या प्रकल्पांमध्ये योग्यप्रकारे मुदतसंधारणाची कामे करून जमिनीची उत्पादकता वाढविणे, या उद्देशाने हा कार्यक्रम उपरीक्त संदर्भात दिनांक ५ जानेवारी १९९४ च्या शासन निर्णयान्वये जलसंधारण कार्यक्रमाच्या एक उप प्रकल्प म्हणून मुक्त करण्यात आला आहे. या कार्यक्रमाच्या व पाणलोट विकास कार्यक्रमाच्या क्षेत्रीय पातळीवरील नियोजनामध्ये व अंमलबजावणीमध्ये प्रभावी समन्वय आणण्याची गरज आहे असा तेव्हा दोन वर्षांचा अनुभव आहे.

वरील सर्व बाबी लक्षात घेऊन जलसंधारण कार्यक्रम राजविण्याच्या पुढीलकाळातून नियोजनाच्या प्रकियेत, प्रकल्पान्तर्गत बाबींचा पुनर्निवार व लोक सहभागाची संकल्पना अंतर्भूत करून जलसंधारण कार्यक्रमाची पुनर्संरचना करण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती.

शासन निर्णय :-

वर उल्लेखिलेल्या प्रस्तावनेच्या अनुषंगाने उपरोक्त संदर्भाधीन दिनांक ५ ऑगस्ट १९९२ व दिनांक १४ सप्टेंबर १९९२ चे शासन निर्णय, या शासन निर्णयाद्वारे रद्द करण्यात येत आहेत व राज्यातील जलसंधारण कार्यक्रमाच्या नियोजनाची, प्रकल्प व अंमलबजावणीची पुनर्संरचना करून हा कार्यक्रम यापुढे "एकात्मिक पाणलोट विकास कार्यक्रम" म्हणून राजविण्यास शासन मान्यता देत आहे. तसेच उपरोक्त संदर्भात दिनांक ५ जानेवारी १९९४ च्या शासन निर्णयान्वये राज्यामध्ये यापुढे पडीक जमीन विकास कार्यक्रम एकात्मिक पाणलोट विकास कार्यक्रमाच्या एक उपप्रकल्प म्हणून राजविण्यास शासन मान्यता देत आहे.

कार्यक्रमाची वैशिष्ट्ये :

(अ) (१) हा कार्यक्रम नाव हा घटक मानून, लोक सहभागाच्या माध्यमातूनच राबविला जाईल. या पाणलोट विकास कार्यक्रमाच्या नियोजनात, अंमलबजावणीत व प्रकल्पोत्तर व्यवस्थापनामध्ये अंमलबजावणीच्या माध्यमातून सार्वजनिक तसेच खाजगी कामावर योगदान देण्याचा

२

४ पाण्याचा कार्यक्रम वापर करण्याचा निर्धार झाल्यावरून ध्यासपत्राचा २/३ बहुमताने ठराव पारित करणाऱ्या गावामध्ये हा कार्यक्रम प्राधान्याने राबविण्यात आईल. ग्रामस्थ जेव्हा धनदान करतील तिथीचे अनुषंगाने ग्रामस्थानास प्रोत्साहन म्हणून दिले जाईल. निवडलेल्या गावातील प्रत्येक कुटुंबाने १ महिन्यातून दोन अनुषंगीन लोक सहभागाच्या दुष्पीकोनातून धनदान करावे अथवा धनदानाची शीट रक्कम पाणलोट क्षेत्र विकास निधीत जमा करावी.

(२) "माणे वळून पहा" ही नवीन संकल्पना या कार्यक्रमात समाविष्ट करण्यात येत आहे. नोकरी, व्यवसाय इत्यादीसाठी ज्या व्यक्ती बाहेरगावी/परदेशात स्थायिक झालेल्या आहेत, अशा व्यक्तींनी त्या गावचे/भागाचे सामाजिक म्हण फेब्रुवारीसाठी, निवडलेल्या गावाचा विकास कार्यासाठी हातभार लावावा अशी अपेक्षा आहे. अशा व्यक्ती आर्थिक, तांत्रिक व सेवा रूपाने मदत करण्यात पुढे येतील त्यांना या कार्यक्रमात समाविष्ट करून वेळोवेळी येईल आणि अशा व्यक्तींनी दिलेली मदत पाणलोट क्षेत्र विकास निधीमध्ये जमा करता येईल.

(३) हा प्रकल्प तयार करताना व अंमलबजावणीच्या कामाचे नियोजन करताना उपग्रहमाध्यमे मिळणारी छायाचित्रे तसेच भूतरीय व भूगर्भीय तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात येईल.

(४) पिण्याच्या पाण्याचे स्त्रोत बळकट करणे व स्त्रोतांचे संरक्षण करणे, ही संकल्पना प्रकल्पात अंतर्भूत करण्यात यावी.

(५) बायोमॅट्रिक्स परिस्थितीची व पर्यावरणाची अनुकूलता तपाहून घेण्यात यावी. ग्राम तलाव व पुनर्भरण वर ही संकल्पना प्रकल्पाचा एक अविभाज्य भाग म्हणून या प्रकल्पात समाविष्ट करण्यात येईल. माशिवार शिवकालीन तलावांचे पुनरुज्जीवन व नूतनीकरण करणे या बाबींचा प्रकल्पात अंतर्भाव असेल.

(६) पक्षी, जवळ व अतिशुपीत असलेल्या जमीन विकासाचा कार्यक्रम पाणलोट विकास कार्यक्रमाचा एक अविभाज्य भाग म्हणून अंतर्भूत करून एकवितरण राबविण्यात आईल. ग्रामध्ये सार्वजनिक तसेच खाजगी जमिनीवर समपातळी कर, फळ वृक्ष लागवड, गवत वृक्ष लागवड याचा अंतर्भाव असेल. भासाडी रोकडार कुडी योजनेंतर्गत निर्मित करण्यात आलेल्या बांधून निर्माणमुसार राहती जमिनीबाबी.

(७) स्वयंरोजगार पुरविल्याच्या दुष्पीने गावातील पारंपारिक उद्योगधंद्यांचा या कार्यक्रमात समावेश राहिल. हा कार्यक्रम खाडी व प्रागोद्योग मंडळाच्या सहकार्याने अंमलबजावणीत आणण्यात येईल.

(ब) प्रकल्प याचे निवडण्याचे निकष :

या कार्यक्रमासाठी गावे निवडताना फक्त कोरडवाहू व धबधबाधारित शेतीचीच गावे असावीत व ती कोणत्याही भीडभाटा व अन्य प्रकल्पाच्या कामांमुळे अडथळा नयेत. माशिवार तलावाची गावे निवडताना खालील निकषांच्या आधारेवर निवड करावी.

(१) पिण्याच्या पाण्याची तीव्र समस्या असलेली गावे (ज्या गावी गेली ३ वर्षे सतत टँकरने पाणी पुरवठा केला जातो अशी गावे) ज्या ठिकाणी पिण्याच्या पाण्याचे स्त्रोत उरकळ नाहीत व अस्तित्वात असलेले स्त्रोत काहीत व पुरेसे नाहीत.

(२) ज्या गावातील पक्षी व जवळ जमिनीची व्याप्ती व सीढता जास्त आहे.

(३) भूजल सर्वेक्षण व विकास संचालनालयाने जाहिर केलेली "अति उन्मा पाणलोटसाठी" गावे.

टीप.—ज्या गावातील लोक जलसंधारण कार्यक्रमातून कोणते सहभागीता तयार होतील त्या गावांना तसेच जाहिराती गावांना प्राधान्य देण्यात येईल. लोक सहभाग सार्वजनिक जलसंधारण कामावर तसेच वैयक्तिक जलसंधारण कामावर असावा. भासाडी धानसत्रेचा २/३ बहुमताने ठराव आवाश्यक राहिल. तसेच ज्या गावामध्ये जलसंधारण कार्यक्रम चालू आहे, त्या गावामध्ये हा कार्यक्रम चालू राहिल. परंतु पूर्वी निवडलेल्या गावातील प्रकल्पांतर्गत तिसऱ्या असलेल्या खाजगी व सार्वजनिक कामावर ग्रामस्थानी त्यांच्या अमरकलीच्या भाष्यमातून सहभाग देणे अत्यावश्यक व अनिवार्य राहिल.

(क) गाव निवड करण्याची पद्धती :

तालुका पातळीवर ग्रामधार समितीने बरीच निकषांनुसार गावे निवडलीत व ही यादी जिल्हा मुख्याधिकार व संनिवर्जन समितीकडे पाठवली. जिल्हा मुख्याधिकार व संनिवर्जन समितीने अंतिम मान्यता दिल्यावर बरीच गावांची निवड अंतिम समजण्यात येईल. जर जिल्हातील मुखसंधारण यंत्रणेचे अनुषंगाने व जिल्ह्यांना उपलब्ध असणारे अनुषंग, धावेला जात गावांची यादी यादी तर गावनिवडीला प्राधान्य देताना गावनिवडीच्या निकषांच्या आधारे कामाने गावे निवडण्यात येतील.

(ड) जलसंधारण व पुनर्भरण कामांचे प्रकार :

या कार्यक्रमात खालील प्रकारच्या कामांचा समावेश करता येईल :—

(अ) जलसंधारण कार्यक्रम (टुनेज लाईन ड्रोटमेट) जसे नाला प्लग, संरोध धरण (बेक डॅम), नालावर्धन, सिमेंट प्लग, पाझर तलाव, वनतळी,

(ब) शेतीस अयोग्य जमिनीमध्ये कंटूर ड्रिचिंग, वृक्ष व गवत लागवड, समपातळी सलग धर,

(क) हायड्रॉलिक बंधारे, भूमिगत बंधारे, कच्चे बंधारे, सॉबीयन बांधकाम,

(ड) गावतळी, शेतातळी,

(इ) नाला काढ स्थिरीकरण,

(ई) हायड्रोमॅट्रिक्स, डोरिंग-ग्लॉस्टिंग, जॅकेट बेल, फ्लॅशर सील, भूजल सर्वेक्षण यंत्रणेचे वेगवेगळे स्त्रोत बळकट करण्याची फ्लॅशर सील सिमेंटेशनसाठी वापरलेली तांत्रिक पद्धती.

(फ) मातीच्या समपातळी व डाळीच्या बांधावेजची बनवणीजन्म बांधाचे तंत्रज्ञान वापरावे. खस, गवत किंवा इतर योग्य प्रकारच्या गवताची लागवड समपातळी रेषेवर करण्यात यावी. तांत्रिकदृष्ट्या अत्यावश्यक असलेल्या ठिकाणीच मजंगीची (Terracing) कामे पाणलोटचा भाग म्हणून करण्यात यावीत. जलसंधारणाच्या कामांमध्ये जमीन सपाटीकरणाची कामे हाती घेण्यात येऊ नयेत.

(ग) वन जमिनी, पक्षी जमिनी, गावातील सामुदायिक जमिनी (गावदान) वगैरे, तसेच पाणलोटाला उंचवठ्याच्या व

जास्त उताराच्या शेवोवर वृक्ष व गवत लागवड करण्यात यावी. वृक्ष व गवत लागवडीचा समावेशीवर खड्डे खणून लागवड करावी. संचालक, मृदसंधारण व पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन हे सध्याचा वृक्ष व गवत लागवडीचा कार्यक्रम पूर्वीप्रमाणेच राखणीत. संचालक, सामाजिक वनीकरण हे पडीक जमीन व गावातील सामुदायिक जमिनी (गायराव) वर वनीकरणाचा कार्यक्रम राखणीत. वन क्षेत्रांमधून वनीकरणाची कामे वन विभागानेच राखणीत.

(६) साठवणूक क्षमता वाढविण्यासाठी गिमेंट बंधान्यावर स्वयंचलित "गोडबोले गेट" बसविण्याची कामे विहित तांत्रिक मापदंडानुसारच आणि प्रयोगिक तत्वावर हाती घेण्यात यावीत. परंतु ही कामे कार्यक्रमांतर्गत निवडलेल्या १० टक्केपेक्षा जास्त गावांमध्ये घेण्यात येऊ नयेत. अशा साठवणुकीसाठी बांधलेल्या बंधान्यातील पाणी प्रत्यक्ष उपसा करून सिंचन करण्यासाठी वापर घेऊ नये.

(७) जलसंवर्धन/पुनर्वसन कामाचा प्रसार व जागा ही पृष्ठभागावरील भौगोलिक रचना, ओढोछाता प्रकार, हवामानाचे स्वरूप व पर्यावरण यावर आधारित राहिल. या कामातारे निर्माण केलेली साठवणूक क्षमता ही त्या लघु पाणलोट क्षेत्र व वार्षिक पर्जन्यमानावरही आधारित असेल व एकूण पृष्ठभागावरील जाहून जाणाऱ्या पाण्याचा अपवाह (Run Off) ७० टक्केपेक्षा जास्त असू नये. यासाठी जलसंवर्धन व पुनर्वसनाची कामे वेळोवेळी त्या क्षेत्रासाठी त्यामधील लघु पाणलोटानेवर आधारित एकूण पाण्याचा हिशोब तयार करण्यात यावा. भूमिगत बंधान्याच्या जागा ह्या भूजल सर्वेक्षण संस्थेच्या कर्मचारी शास्त्रज्ञांकडून निश्चित कराव्या लागतील, आणि इतर बांधकामासंबंधित उप विभागीय मूवसंधारण अधिकारी किंवा विभागीय मूवसंधारण अधिकार्यांनी सांगितला यावी. पांढर तलाव व गावतळीकरिता कार्यकारी अभियंता, लघुपाटबंधारे, जिल्हा परिषद किंवा उप अभियंता, लघुपाटबंधारे, जिल्हा परिषद यांनी बांधकामांच्या आकारमानानुसार संबंधितांची मान्यता घेण्यात यावी. संबंधित विभागाच्या पर्येक्ष अधिकार्यांनी गावातील त्या त्या कामाच्या प्रत्येक प्रकाराने/क्षेत्रास तांत्रिक मंजूरी द्यावी. प्रकल्पाचा प्रकाशनीय मान्यता ही संबंधित प्राधिकाऱ्याने जिल्हा परिषद लेखा संहितेमध्ये तुरुबांनुसार त्यांना लागू होत असलेल्या अपभेदानेच द्यावी. मृदसंधारण विभागातील अधिकाऱ्यांना उप प्रकल्पांना तांत्रिक मंजूरी देण्याचे अधिकार प्राप्त निर्मल, ग्राम विकास व जनसंधारण विभाग, ज. जलयो १०९५/सीआर-१२५/जल-७, दिनांक २० जानेवारी १९९६ अन्वये विहित केल्याप्रमाणे असातील.

(६) प्रकल्पांतर्गत कामे व प्रकल्प तयार करणाराची पद्धती

(१) पाणलोट क्षेत्र आधारित जलसंवर्धन व नैसर्गिक साधनसंधारणाच्या संदर्भाचा एकत्रित प्रकल्प अहवाल तयार करणे. जलसंधारणाच्या कार्यक्रमांमध्ये महत्वाच्या विविध विभागांचा सहभाग कार्यक्रमाच्या नियोजनातूनच जमने पारोक्ष असल्यामुळे तात्का पातळीवर बहुविध शास्त्र समन्वय पत्रक (सर्जटी डिस्पोझिबिलिटी सेज) स्थापन करावे. या पत्रकामध्ये मृदसंधारण, सामाजिक वनीकरण, वन विभाग, स्थानिक स्तरीय लघु पाटबंधारे, भूजल सर्वेक्षण व विकास संस्था यांच्या प्रतिनिधींचा समावेश असेल. या पत्रकाच्या समन्वयाची जबाबदारी उप विभागीय मूवसंधारण अधिकारी यांकडे राहिल. जिल्हा सुसूत्रिकरण व संविर्जन समितीमधून गावाच्या बाबत मान्यता मिळाल्यानंतर, त्वर गावाचा पाणलोट आधारित एकात्मिक प्रकल्प अहवाल तयार करण्याचे काम हाती घेण्यात यावे.

एकापाठानेच साधारणपणे २ ते ४ लघु पाणलोट क्षेत्रांचा समावेश असेल (याचा अंदाजभुक्ता असू शकतो) या गावांचा जलसंधारणाचा हस्तिय अहवाल तयार करताना भूजल सर्वेक्षण व विकास संस्थेने भूतत्वीय माहितीबाबत तयार केलेले नकाशे वापरण्यात यावेत. बाबिबाय नियमितपणे पाणलोट प्रकल्प अहवाल तयार करण्यासाठी लागणारे संबंधित विभागांचे नकाशे प्राप्त करून घ्यावेत.

जलसंवर्धनाच्या पुनर्वसनासाठी प्रस्तावित करावयाची कामे ही, मृदसंधारण विभाग, भूजल सर्वेक्षण व विकास संस्था, वन विभाग, सामाजिक वनीकरण व पाटबंधारे विभाग यांनी निश्चित केलेल्या त्या त्या विभागाच्या तांत्रिक निकषांवरच आधारित असावीत.

(२) वर नमूद केल्याप्रमाणे गावातील लघु पाणलोट निश्चित केल्यानंतरच मृदसंधारण व जलसंवर्धनाची कामे निश्चित करताना प्रस्तावित कामांची जागा (साईट्स) पुनर्वसनासाठी योग्य आहे किंवा नसे याची पडताळणी त्या त्या विभागाच्या अधिकार्यांनी क्षेत्रीय पाहणी करून करावी. पाणलोट निहाय जलसंवर्धनाच्या कामांचे नियोजन करताना, गावाची प्रादेशिक कामांचा व क्षेत्रीय पर्यावरणाचा एकत्रित विचार करून, पाण्याचे अंदाजपत्रक तयार करण्यात यावे. पडीक, अवनत व अतिशुपीत जमिनीच्या विकासाचा कार्यक्रम पाणलोट तत्वावर राखणीत राहिल आहे ही बाब या कार्यक्रमाचा वापुडे अविनाश्य भाग राहणार असल्यामुळे, जाजगी व सार्वजनिक जमिनीवर समाप्ताली चर, फळ भूज लागवड, गवत व वृक्ष लागवड यांचे योग्यप्रकारे नियोजन करावे. हे नियोजन करीत असताना गावातील पशुधन चाल्याची निवड, सरपणाची आवश्यकता या बाबीतील ग्रामस्थांची गावणी विचारात घेऊन नियोजन करण्यात यावे.

(३) अधिक उपाय हेणारे कार्यका हाती घेण्यासाठी प्रत्येक स्वयंसहाय्य गटाचा जास्तीत जास्त घ. ५००० या प्रमाणे बीज भांडवल देण्यासाठी रु. ५०,००० पेक्षा जास्त महोदय एखादा फिरता निधी उघडाणे, हे बीज भांडवल या स्वयंसहाय्य गटाच्या सदस्यांकडून आरंभीत जास्त राहू भासिक हप्त्यांमध्ये वसूल करणे आवश्यक आहे. ती रक्कम पुनश्च त्याच किंवा अन्य स्वयंसहाय्य गटामध्ये गुंतवता येईल. प्रत्येक पाणलोट क्षेत्र विकास संचाला आणि पाणलोट क्षेत्र विकास समितीला, त्याच्या पाणलोट क्षेत्र संस्करण योजनेच्या गरजांनी सुसंगत अशी बांधकामे/कार्यक्रम निवडण्याचा स्वैच्छाधिकार असेल.

(४) ज्या गावामध्ये जल उतलवनेप्रमाणे पांढर तलाव अथवा कोण्हापूर टाईप बंधारे अंतर्भूत करणे आवश्यक आहे त्याबाबी या वेगळ्या सदराखाली अंतर्भाव करावा.

(५) निवडलेल्या गावातील एकूण जलसंपत्तीचा अंदाज घेऊन सध्या अस्तित्वात असलेली पीक रचना व त्यामध्ये प्रस्तावित करावयाचे बदल याबाबत ग्रामस्थांची विचारविनिमय करून प्रसिध्दाण व पेट योजनेच्या सल्ल्याने व सहभाषाने प्रकल्प अहवालामध्ये नियोजनाचा अंतर्भाव करावा. उदा. गावातील छिन्न/कवारा सिंचन योजना इत्यादी नियोजनाबाबतचासुद्धा तपशील अंतर्भूत करावा.

(६) निवडलेल्या गावातील सार्वजनिक पिण्याच्या पाण्याचे स्त्रोत निश्चित करून, त्या स्त्रोतांचे संरक्षण करण्याच्या दृष्टीने प्रकल्पा-मध्ये सविस्तर नियोजन अंतर्भूत असावे.

(७) या कार्यक्रमांमध्ये "गाव तेथे तलाव" ही संकल्पना या शासन निर्णयामध्ये समाविष्ट असल्यामुळे, निवडलेल्या गाव तलावाचे काम प्राधान्याने हाती घ्यावयाचे आहे. याचे नियोजन व काम पूर्ण करण्याची जबाबदारी जिल्हा परिषदेचीच राहिल. गाव तलाव बांधताना (शा.म.मु.) एच ३०९३-२ (४,०००-२-९६)

मुतनीकरण करताना त्या तळीवात कपडे धुण्यासाठी पुरेशा पाण्याची करण्यात याव्यात. शिवकालीन/ऐतिहासिक तळावाचे पुनरुज्जीवन करण्याचे धोरणमुद्रा या भागाने निर्णयात समाविष्ट असल्यामुळे अशा तळावांची किंवा पाण्याच्या साठ्यांच्या पुनरुज्जीवनाच्या कामाची जबाबदारीमुद्रा जिल्हा परिषदेवरच राहिल.

(८) तालुका स्तरावरील बहुविध सामर्थ्य पयकाने तयार केलेल्या अहवालाची जिल्हास्तरावर खाली निर्देशित केलेल्या अधिकाऱ्यांचा तांत्रिक गट तपासणी करील :-

- (१) विभागीय मृदसंधारण अधिकारी.
- (२) उप संचालक, सामाजिक वनीकरण.
- (३) कार्यकारी अभियंता (ज. पा.).
- (४) विभागीय वन अधिकारी.
- (५) वरिष्ठ भूवैज्ञानिक, भूजल सर्वेक्षण विकास यंत्रणा.
- (६) प्रमुख कृषि अधिकारी.

या तांत्रिक गटाने मान्य केलेला प्रकल्प अहवाल मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांपेकडे सावर हाईक व त्यांच्या अध्यक्षतेखाली गठीत केलेली समिती या प्रकल्प अहवालास प्रशासकीय मान्यता देईल.

(६) प्रकल्प व्यवस्थापन

हा प्रकल्प जलसंधारण विभागांतर्गत असलेली यंत्रणा व यंत्र विभागाच्या सहकार्याने राबविला जाईल. याने निधी नियोजन तसेच कार्यक्रम-विषयी सर्व बाबी जलसंधारण विभागांतर्गत हाताळल्या जातील.

जिल्हा पातळीवर या प्रकल्पांतर्गत गावे निवडणे, तालुका पातळीवरील समितीने निवडलेल्या गावांना अतिन मान्यता देणे, या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीचा आढावा घेणे व संनिर्माण देणे हे काम जिल्हा सुसुत्रिकरण व संनिर्माण समितीच्या माध्यमातून पार पाडण्यात येईल. प्रशासकीयकृष्टता या कार्यक्रमाचे सुलभाकारण, जागरावा, संनिर्माण व सूर्यमापन मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली, गठीत करण्यात आलेल्या समितीमार्फत करण्यात येईल. या समितीमध्ये विभागीय मृदसंधारण अधिकारी, विभागीय वन अधिकारी, वरिष्ठ भूवैज्ञानिक, कार्यकारी अभियंता (ज. पा.), उप संचालक (सामाजिक वनीकरण), जिल्हातील स्वयंसेवी संस्था, ग्रामीण विभागात कार्यक्रमात काम करणारी एक महिला प्रतिनिधी, नावाई व जिल्हा येथेचा एक प्रतिनिधी, विद्यापीठाचा प्रतिनिधी आणि छात्री व ग्रामोद्योग मंडळाचा एक प्रतिनिधी व प्रकल्प अधिकारी, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा हे असतील. विभागीय मृदसंधारण अधिकारी हे या समितीचे सचिव-सचिव राहतील. तालुका पातळीवर गट विकास अधिकारी हे नियोजन करतील. उप विभागीय मृदसंधारण अधिकारी, लागवड अधिकारी, वन विभागाचा प्रतिनिधी, वरिष्ठ भूवैज्ञानिक, उप अभियंता (ज. पा.) यांची समिती राहिल.

ग्राम पातळीवर ग्राम जलसंधारण समिती असेल. या समितीमध्ये त्या गावातील सर्वोच्च, ग्रामसभेने निर्देशित केलेले प्रतिनिधी/शेतकरी येतमजूर, स्त्री प्रतिनिधी, ग्रामसेवक, कृषि सहाय्यक, प्राथमिक/माध्यमिक शाळेचा प्रतिनिधी, वनमाल, सामाजिक वनीकरणाचे सहाय्यक, रोगवन अधिकारी तसेच मागासवर्गीय वीर प्रतिनिधी यांचा समावेश राहिल.

(क) कार्यक्रमासाठी लागणारा निधी

या कार्यक्रमासाठी लागणारा निधी ग्रामूक्ताने जवाहर रोजगार योजनेंतर्गत जिल्हा पातळीवर नियमानुसार एकत्रित होणारा निधी, रोजगार हमी योजनेंतर्गत जिल्हासाठी उपलब्ध असलेल्या निधीमधून कमीत कमी ५० टक्के निधी व योजनेंतर्गत राज्य शासनाने उपलब्ध करून दिलेला अतिरिक्त निधी यामधून मिळवावा लागणार आहे. शिवाय नववर्ष प्रकल्प क्षेत्र कार्यक्रम, पशुवन घाट विकास योजना यासारख्या योजनांद्वारे उपलब्ध होणारा निधी या कार्यक्रमासाठी उपलब्ध करून घ्यावा. रोजगार हमी योजनेतून मिळणाऱ्या निधीतून ५० टक्के रक्कम जलसंधारणाच्या कामासाठी राखून ठेवावी व मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांच्याकडे सुपूर्द करावी.

निवडित योजनेतून उपलब्ध करून दिलेल्या अधिक निधीचा वापर जालील अटी व शर्तीच्या अधीन राहून जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणानी करावा :-

(१) संबंधित जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेचे अध्यक्ष तथा संबंधित जिल्हा परिषदेचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांनी जिल्ह्यामध्ये पायलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीसाठी या निधीचा वापर करावयाचा आहे.

(२) जिल्ह्याचा कार्यक्रम सासनाने वेळोवेळी जालून दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वानुसार निश्चित केला असून प्रत्येक गावाचा प्रकल्प अहवाल तयार करून त्यास तांत्रिक व प्रशासकीय मान्यता संबंधित सक्षम अधिकार्यांकडून मिळाली आहे याची खात्री करून घेतली पाहिजे.

(३) जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेने हाती घेण्यात आलेल्या गावातील प्रकल्पांमधून काही विशिष्ट कामाचा प्रस्ताव कार्यान्वयीन यंत्रणेकडून मागून घ्यावा व त्यास मान्यता देवून ते काम पूर्ण करण्यासाठी निधी उपलब्ध करून द्यावा.

(४) या निधीमधून मान्यता देण्यात आलेले काम याच निधीमधून पूर्ण होईल याची खात्री करून घ्यावी. ज्या विशिष्ट कामासाठी निधी उपलब्ध करून देण्यात आलेला आहे, ते काम पूर्ण करण्यासाठी दुसरा कोणताही निधी वापरता येणार नाही.

(५) जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणानी कार्यान्वयीन यंत्रणांची निधीची गरज लक्षात घेऊन टप्प्याटप्प्याने निधी उपलब्ध करून द्यावा. गरजेपेक्षा जास्त निधी कार्यान्वयीन यंत्रणांना उपलब्ध करून देवू नये. दिलेल्या निधीचा उपयोग आलेला आहे याची खात्री करूनच पुढील वितरण करावे.

(६) आर्थिक वर्षामध्ये उपलब्ध करून दिलेला निधी, आर्थिक वर्षातच खर्च घ्यायला हवा. अखर्चित रक्कम वेळीच जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेकडे कार्यान्वयीन यंत्रणेने परत करावी.

(अ) निधी उपलब्ध करून घेत असताना, खालील बाबींकडे लक्ष देण्यात यावे :-

- (१) कार्यान्वय यंत्रणांना कामासाठी नियमित अनुदान उपलब्ध होण्यासाठी जिल्हा परिषदांना निधी वेळोवेळी पुरविणे.
- (२) केंद्रसहाय्यित अनुदान प्रथम उपयोगात आणावे.

(ब) वरील मार्गदर्शक तत्वे नजरेसमोर ठेवून अश्रकमानुसार गावांची यादी तयार झाल्यानंतर प्रत्येक गावाचा प्रकल्प तयार करून तांत्रिक मान्यता प्राप्त झाल्यानंतर संबंधित मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांनी लागूपाच्या अनुदानाची मागणी निविदा करायची. एखादा निवडलेला भाग जर पश्चिम घाट विकास कार्यक्रम किंवा केंद्रपुरस्कृत अवर्षण प्रवण क्षेत्र कार्यक्रमाखाली गेल असेल तर जिल्हाकरिता उरवून देण्यात आलेल्या उपलब्ध निधीचा जास्तीत जास्त उपयोग त्याकरिता करावा. त्यानंतर जवाहर रोजगार हमी योजनेतर्गत पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमाकरिता शासन निर्णय, नियोजन विभाग, क्र. जरीमो १०२१/प्र. ७४/ जरीमो-२, दिनांक २६ जून १९९२ नुसार उपलब्ध होणारा निधी वापरावा. शक्यते जवाहर रोजगार योजनेतर्गतचा निधी लहान कामाकरिता वापरावा.

(६) निधी एकत्रित करताना मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांनी हे पहावे की, निरनिराळ्या योजनेतर्गत उपलब्ध होणारा निधी एकत्रित होऊन गुंता होणार नाही म्हणजेच एकाच प्रकारच्या कामाकरिता एकापेक्षा जास्त स्त्रोतातून निधी घेतला जाणार नाही याची नक्ता घ्यावी व ज्या कामाकरिता निधी पुरविण्यात आला आहे, त्याच कामाकरिता तो वापरावा.

(ग) प्रकल्प निधी नियोजन

भारत सरकारची जवाहर रोजगार योजना, व्यापक जवाहर रोजगार योजना, आवासित रोजगार योजना या योजनांतर्गत उपलब्ध असलेला निधी हा कार्यक्रमासाठी भारत सरकार, ग्रामीण विकास मंत्रालयाने प्रसूत केलेल्या पाणलोट विकास मार्गदर्शक तत्वाप्रमाणे वापरण्यात यावा. या आवेष्टामधील पाणलोट विकासानी प्रणाली ही भारत सरकारच्या ग्रामीण विकास खात्याच्या पाणलोट विकासच्या प्रणालीशी सुसंगत आहे. त्यामुळे वरील निधीचा प्राधान्याने व व्यापक स्वरूपात वापर करण्याचे नियोजनात अंतर्भूत असले पाहिजे. या पाणलोट प्रकल्पातील ग्राम तलावाची कामे लवपाटबंधारे अंतर्गत उपलब्ध असलेल्या तरतुकीगुणानुसार येण्यात यावीत. यासाठी भारत सरकारच्या जवाहर रोजगार योजना, आवासित रोजगार योजना, व्यापक जवाहर रोजगार योजना तसेच राज्याची रोजगार हमी योजना या योजनांतर्गत असलेल्या निधीसमूह नुसार घ्यावीत. भारत सरकारच्या योजनांमधून येणाऱ्या कामांवरील निधीचा वापर भारत सरकारच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसारच करण्यात यावा. मृदसंधारण अंतर्गत उपलब्ध असलेली तरतूद (क्रि.श.नि. ४४०२) याने तलाव व पाणलोट तलाव या कामासाठी वापरण्यात येऊ नये.

जी कामे रोजगार हमी योजना व भारत सरकारच्या रोजगार हमी कार्यक्रमाच्या व्याप्तीमध्ये समाविष्ट होऊ शकत नाहीत, अशा कामांसाठी योजनांतर्गत निधीचा वापर करण्यात यावा. जिल्हा नियोजन व विकास मंडळाने या कार्यक्रमासाठी आवश्यक तो निधी उपलब्ध करून द्यावा. जिल्हातील संपूर्ण कामासाठी ज्याती म्हणजेच गावांची संख्या व कामाची गती ही जिल्हा स्तरावर निधी उपलब्ध करून देण्यावरच अवलंबून राहील व दरवर्षी सर्व स्त्रोतांमधून सर्वसाधारणपणे रु. १० लाख प्रत्येक गावाला मिळतील व प्रकल्प ४ वर्षांत पूर्ण होईल अशा पद्धतीनेच निधी नियोजन करावे. जी गावे वरील कार्यक्रमांमध्ये नसत नसतील त्याच गावातील कार्यक्रमावर जलसंधारण योजनांतर्गत निधी वापरण्यात यावा.

(घ) प्रशिक्षण

हा कार्यक्रम ग्रामीण भागाच्या विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचा आहे हे लक्षात घेता या कार्यक्रमांतर्गत माहिती, जागरूकता, प्रामत्तवाचे प्रशिक्षण तसेच कामेकरिताचे प्रशिक्षण अत्यावश्यक आहे. ग्राम पातळीवरील निवडक कार्यकर्त्यांचे प्रशिक्षण तसेच कामेकरिताचे प्रशिक्षण, जिल्हास्तरीय स्तरावरील आयोजित करावे. यासाठी जलसंधारण कार्यक्रमांतर्गत उपलब्ध असलेला निधी वापरण्यात यावा. याशिवाय तालुका स्तरावर व जिल्हा स्तरावर या कार्यक्रमांविषयी प्रसिद्धी देणे, लोकांत जागरूकता निर्माण करणे व जल साठारतेसंबंधी मोठा प्रचार करणे, यासाठी परिसंवाद वेळोवेळी तसेच बैठका आयोजित करण्यात याव्यात.

(च) सेवाग्राही संस्थांचा सहभाग

राज्यातील ३०० गटांपैकी १७२ गटांमध्ये अवर्षण प्रवण क्षेत्र कार्यक्रम तसेच आवासित रोजगार योजना यासारखे कार्यक्रम राबविण्यात येत आहेत. त्या गटांमध्ये भारत सरकारने प्रसूत केलेल्या मार्गदर्शक सूचना नियोजनामध्ये निवडीमध्ये लक्षान घ्याव्यात.

ज्या तालुक्यामध्ये अवर्षण प्रवण क्षेत्र कार्यक्रम (डी.पी.ए.पी.) एखा भारत सरकारच्या रोजगार कार्यक्रमा लागू नाही, त्या ठिकाणी जलसंधारण कार्यक्रमांतर्गत स्वयंसेवी संस्थांचा पाणलोट विकास कार्यक्रमातील सहभाग ही संकल्पना शासन निर्णय, दिनांक ३० मार्च १९९३ मधील मार्गदर्शक सूचनांप्रमाणे राबविण्यात येईल.

(ड) नालमत्तेची वेळोवेळी

या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीमध्ये गावकऱ्यांचा सहभाग अत्यंत स्तरावर असणे आवश्यक आहे. कार्यक्रमांतर्गत निर्माण झालेली सार्वजनिक मालमत्ता (तलाव, पाणलोट तलाव, नालाबंदी, भूमिगत बंधारे, सार्वजनिक जमिनीवरील वनीकरण इत्यादी) यांची वेळोवेळी करवाची जबाबदारी ही संपूर्णतः ग्राम पंचायतीची राहिल.

(इ) आढावा, संनियंत्रण व समवर्ती मूल्यमापन

या कार्यक्रमाचे संनियंत्रण व आढावा मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांनी घ्यावा. तसेच या कार्यक्रमाचा आढावा जिल्हा परिषद अंतर्गत असणारी पाणीपुरवठा व जलसंधारण समितीही घेईल. या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीबाबत मासिक बैठकीमध्ये चर्चा करण्यात यावी. तसेच हा विषय पंचायत समितीमध्ये होणाऱ्या मासिक बैठकीच्या कार्यसूचीवर अश्रक्रमाने ठेवून आढावा घ्यावा. अशा प्रकारच्या पंचायत समिती व जिल्हा परिषद स्तरावर होणाऱ्या विषय समितीच्या बैठकीस संबंधित तालुकास्तरीय तसेच जिल्हास्तरीय अधिकार्यांनी जवा. मृदसंधारण, सामाजिक वनीकरण, भूजल संवर्धन व विकास यंत्रणा आणि लवपाटबंधारे (रथा, स्तर) हजर रहावे. या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीचा आढावा जिल्हा मुख्याधिकारी समिती व जिल्हा नियोजन व विकास मंडळ घेईल. राज्यस्तरीय जलसंधारण विभाग या कार्यक्रमाचे नियोजन, आढावा, संनियंत्रण व मूल्यमापन राहील.

विभागीय स्तरावर या कार्यक्रमांतर्गत वेष्टित येणाऱ्या योजनांचा समन्वय, योजनांच्या प्रगतीचा वेळोवेळी आढावा घेणे व नालमत्ता ही योजना प्रभावीपणे राबविण्यासाठी मौलिक सूचना करण्यासाठी विभागीय आयुक्तांच्या अध्यक्षतेखाली प्रादेशिक प्रमुखांची एक समिती राहिल. या समितीमध्ये उप संचालक, भूजल संवर्धन व विकास यंत्रणा, अधीक्षक अभियंता (क.पा.), सह संचालक (सामा. वनीकरण), वन अधिकारी, विशेष कार्य अधिकारी (रोजगार हमी योजना आयुक्त कार्यालय) हे सदस्य राहतील व या समितीचे सदस्य सचिव हे अधीक्षक कृषि अधिकारी हे राहतील.

या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीच्या अनिवार्यतांसाठी याच शासन निव्वळक प्रमाणात समवर्ती मूल्यमापन अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय अथवा पुढर अनुभवो अशासकीय संस्थांमार्फत हाती घेईल. तसेच जलसंधारण कार्यक्रम राबविण्यात येत असलेल्या गावातील ग्रामसभेने निर्देशित केलेल्या प्रतिनिधीकडून त्या त्या गावात झालेल्या कामांची तपासणी वरवर्णी करण्यात यावी. त्याचा अहवाल जिल्हा समिती, तालुका समिती, व ग्राम समितीला भादर करण्यात यावा.

बरील निर्णयाचे व मार्गदर्शक सूचनांचे काटेकोरपणे पालन करून एकात्मिक पाणलोट विकास कार्यक्रम सुरु करून तो परिणामकारक रित्या व कार्यक्षमाणे राबविण्याची दक्षता सर्वसंबंधितांनी घ्यावी, असे शासनाचे आदेश आहेत.

हा शासन निर्णय नियोजन विभाग व वित्त विभाग यांच्या सहमतीने निर्गमित करण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांचे आदेशानुसार व नावाने,

व्ही. रंजनाभन,

प्रधान सचिव, महाराष्ट्र शासन,
ग्राम विकास व जलसंधारण विभाग.

प्रति

मुख्य संचालक,
सर्व संत्री, राज्यसंत्री व उप संत्री यांचे खाजगी सचिव,
मुख्य सचिव,
अतिरिक्त मुख्य सचिव,
शासनाचे सर्व प्रधान सचिव/सर्व सचिव,
सर्व विभागीय आयुक्त,
संचालक, मृदसंधारण व पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन, पुणे,
सर्वमुख्य अभियंता, पाटबंधारे,
आयुक्त, कृषि, महाराष्ट्र राज्य, पुणे,
संचालक सामाजिक कृतीकरण, पुणे,
संचालक, भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा, पुणे,
संचालक, कलौत्यावन संचालनालय, पुणे,
उप सचिव, महाराष्ट्र विधान मंडळ (रोजगार हमी योजना समिती), महाराष्ट्र विधान मंडळ सचिवालय, विधान भवन, मुंबई,
सर्व जिल्हाधिकारी,
सर्व अतिरिक्त जिल्हाधिकारी, (रोजगार हमी योजना),
सर्व उप जिल्हाधिकारी (रोजगार हमी योजना) जिल्हाधिकारी, कार्यालय,
सर्व प्रबल कार्यकारी अधिकारी जिल्हा परिषद,
सर्व विशेष कार्य अधिकारी, व पब्लिक उप-विकास आयुक्त (रोजगार हमी योजना शाखा), विभागीय आयुक्तांचे कार्यालय,
सर्व अधीक्षक अभियंता, पाटबंधारे विभाग,
सर्व अधीक्षक अभियंता, पर्यावरण अभियांत्रिकी मंडळ, नगर विकास व आरोग्य विभाग,
संचालक, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, मुंबई,
महसंचालक, माहिती व जनसंपर्क, मुंबई (प्रसिद्धीकरिता),
सर्व अधीक्षक, कृषि अधिकारी,
प्रधान मुख्य वनसंरक्षक, नागपूर,
महसंचालक, सामाजिक कृतीकरण, नागपूर/अकोला/औरंगाबाद/नाशिक/कोल्हापूर,
सर्व मुख्य वनसंरक्षक,
सर्व उप संचालक, भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा,
सर्व कार्यकारी अभियंता, पाटबंधारे विभाग,
सर्व कार्यकारी अभियंता, पर्यावरण अभियांत्रिकी मंडळ, नगर विकास व आरोग्य विभाग,
सर्व कार्यकारी अभियंता, जिल्हा परिषद,
संपर्क अधिकारी (नियोजन विभाग), महसंचालक, माहिती व जनसंपर्क यांचे कार्यालय, मुंबई (प्रसिद्धीसाठी),
सर्व उप विभागीय अधिकारी (महसूल उप विभाग),
सर्व विभागीय वनसंरक्षक,
सर्व विभागीय मृदसंधारण अधिकारी,
सर्व उप संचालक, सामाजिक कृतीकरण,
सर्व प्रकल्प संचालक, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा,
सर्व उप संचालक, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय,
सर्व विभागीय वन अधिकारी,
सर्व उप विभागीय मृदसंधारण अधिकारी,
सर्व गड विकास अधिकारी,
सर्व सहसिलदार,
महसंचालक-१/२, महाराष्ट्र, मुंबई/नागपूर,
सर्व जिल्हा कोषाधिकारी,
सर्व मंडलाधीन विभाग,
सर्व अधिकारी, जलसंधारण विभाग,
निव्वळ गस्ती (जल-७).